

Problémy transformace stranické mentality v Německu a u nás

Jindřich Fibich

Mnozí předáci našich politických stran si velmi ulehčili a zjednodušili své stranické pozice i úkoly tím, že si zúžili transformaci naší společnosti jen na otázky ekonomické, strukturálně-politické a legislativní. Tuto chybu by však neměli opakovat naši politologové. Politici mohou po pěti letech našeho vývoje hovořit o některých úspěších svých stran na těchto pragmatických úrovních. Předvolební období v roce 1996 je však postavilo před otázkou: Co a jak dál? Ale politologové si k tomu museli ještě dodat otázku: Kudy a jak?

Hlavní otázkou totiž i nadále zůstává *transformace naší postkomunistické společnosti a mentality českého člověka* v důsledně a hluboce demokratickou. Kdybychom však vzali vážně tvrzení předsedy vlády Václava Klause, že „*polistopadová transformace je transformací systému a nikoliv lidí*“,¹ zmizela by celá tato problematika jako mávnutím kouzelného proutku z našeho zorného pole (což mnohým zřejmě vyhovuje).

Oproti tomu u našich německých sousedů považují transformaci postnacistickej mentality v mentalitu hluboce demokratickou a duchovní i po padesáti letech vývoje nadále za nedořešenou² a pro další rozvoj stran za nezbytnou. Také proto bývalý prezident Richard von Weizsäcker před časem rozvířil širokou diskuzi *o posedlosti mocí u stranických elit*.³ A kancléř Helmut Kohl na ni reagoval mj. slovy, že strany se potřebují „*více otevřít »vůči občanům«, novým věcem a duchovní orientaci*“.⁴

Proto bych chtěl jako politický antropolog v této stati stručně, a proto i zjednodušeně poukázat na některé německé názory a zkušenosti, týkající se převážně vývoje politické, stranické a občanské MENTALITY a typologie politických postojů, a použít je k určitému, spíše nepřímému osvětlení této problematiky v naší současné situaci.

Vztahová síť kategorií stranicví a občanství

První kontextuální úroveň této problematiky se týká vztahů mezi funkcemi politických stran a občanstvím. Strany už ze své podstaty představují organizační „transformátory“ dílčích skupinových zájmů (hlavně mocenských i širších programových cílů a hodnot), zaměřené na zprostředkování mezi společnostmi a státním zřízením. STRANICTVÍ (stranickost) je souborem vědomých i nevědomých mentálních postojů, směřujících k prosazení cílů a funkcí strany v souladu s osobními potřebami a zájmy. OBČANSTVÍ (občanskost) jako druh politické mentality je kategorií více celostní a integrální, zaměřenou na širší zájmy a hlubší hodnoty celé obce, národa, státu či světa. Proto ke svému rozvoji a zrání vyžaduje určité překonávání povrchnějších a dílčích zájmů a úzce stranických hledisek. Z tohoto důvodu se často dostává do rozporu s omezeným stranictvím a může vést až ke znechucení stranickou politikou („politika je svinstvo“).

Druhá kontextuální úroveň této problematiky se týká širšího sociálně-psychického prostoru či pole, v němž se strany uplatňují, a tedy určitého kulturně-politického KLIMATU. Každá politická strana i osobnost toto klima právě tak v sobě pasivně obráží, jako je i zpětně a aktivně spoluvytváří. Je zřejmé, že jiné je klima dlouhodobě demokratické a jiné přechodně postkomunistické či byrokraticko-mocenské.

Třetí kontextuální úroveň je struktura postavení a VZTAHOVÁ SÍŤ uvnitř velkých organizací, která má ve straně určitou nezbytnou byrokraticky mocenskou povahu (což odpuzuje zvláště citlivé části mládeže). Tato organizační a vlivově-mocenská struktura umožňuje rozpoznat ve straně a v jejím prostředí určité *základní typy chování*, které poměrně výstižně charakterizuje R. P. Browning:⁵

- a) PASIVNÍ – sledující pouhé sociální zájmy bez ochoty se angažovat.
- b) KARIÉRISTICKÉ – projevující energické snahy o zvýšení postavení, bez valného zájmu o obsah politiky.
- c) FUNKCIONÁŘSKÉ – projevující malý zájem o politiku, ale velký o činnost a kontrolu organizace.
- d) UVĚDOMĚLE POLITICKÉ – soustředěné na obsah a chápání politiky a neochotné k angažovanosti, podřizování se a kontrole.
- e) MOCENSKO-POLITICKÉ – značně aktivní v oblasti organizačně-mocenské a kontrolní.

Uvedená stupnice zřejmě sahá od pouhých voličů a sympatizantů přes lobbisty, funkcionáře a experty až po čelné a rozhodující představitele stran. Každá z těchto skupin se vyznačuje specifickou mentalitou, ovlivňovanou jak kulturně-politickou setrvačností, tak individuální zkušeností a osobností.

Protože naše situace stranické mentality je dosud značně ovlivňována setrvačností postkomunistické mentality,⁶ uvedu ještě některé základní RYSY MENTALITY AUTORITÁŘSKÉ, s níž se u nás pod nejrůznějšími pseudodemokratickými maskami dosud setkáváme:

- a) lpění na archaické nadřazenosti autoritářských konvencí a dogmat,
- b) netolerantní absolutizace strany,
- c) agresivní prosazování disciplíny,
- d) odmítání niternosti a ducha,
- e) inklinace k preferování násilí, siláctví a razance.

Také se zde uplatňuje nejen Freudovo zjištění, že každá příliš skupinová mysl je primitivní a infantilní, ale i Dahrendorfovo poznání, že stranická organizace snadno zobecňuje partikulární hodnoty byrokracie. Rovněž nelze zapomínat na skutečnost, že za „vedoucí úlohy strany“ bylo stranictví jednoznačně nadřazeno občanství.

Některé problémy transformace stranictví a občanství v demokratickém Německu

Vývoj stran po roce 1945 a po pádu nacismu v Německu⁷ se opíral o tři zdroje: o staré stranické kádry z doby výmarské demokracie, o vracející se stranické emigranty a o nastupující mládež. Nepodařilo se však zabránit tomu, aby do stran nepronikli někteří bývalí stoupenci nacismu, a voliči dlouho zůstávali v zajetí různých autoritářských předsudků. Výjimečnou úlohu zde ovšem sehrály demokratizační tlaky a dohled okupačních mocností. Proto vedení stran zpočátku různě lavírovala.

Velkým problémem ve čtvrtém poválečném roce se podle A. Webera⁸ stala ambivalentnost středních vrstev, ovládaných resentimenty a nápodobou. Jako největší chyba politických stran se ukázalo *zanedbání VNITŘNÍ REFORMY ÚŘEDNICTVA*,⁹ které zůstalo baštou vrchnostenského ducha, poškozujícího demokracii. Weber kritizoval i zužování transformace výchovy na pouhou mnohost typů škol.

Další „zauzlení“ vývoje stranickosti nastalo podle H. Schelského¹⁰ na rozhraní 60. a 70. let zejména proto, že se *vytratily naléhavé hmotné potřeby* poválečného vývoje a *zmizel i vnitřní „obraz nepřítel“*, takže se roztržily společné cíle všech demokratických stran. Do popředí se dostala emancipace „zralého člověka“ a jeho odpovědnosti a potřeba teoretického promyšlení podstatných složek dalšího vývoje. K nim patřil především respekt k novým generačním zkušenostem, *překonání holého pragmatismu*, rozvinutí zásadních diskuzí

mimo stranická grémia a zvýšení úlohy intelektuálů jako nestranných producentů politického SMYSLU rozhodování o BUDOUCNOSTI. V té době se pod vlivem rozvoje občanských iniciativ a hnutí zelených objevily i některé vážné *náměty* proti velkým populistickým stranám. Zejména jim byla vytýkána nekoncepčnost, senilita, ignorování mimoparlamentních politických potenciálů a demokratické participace, jakož i úpadek vnitrostranické demokracie (malý podíl členské základny na rozhodování = 10–20 %; frakcionářství).

Přitom se v diskuzích vyskytly i náměty na zlepšení jako: vytváření příslušných instancí vnitrostranické kontroly, zajištění nezávislého rozhodování, morální sebeurčení osobností, přesun od koalic situačně taktických ke koalicím zásadově hodnotovým, tolerantní služba integraci nadstranických sdružení, zvyšování otevřenosti a rozšiřování konsenzu.

Potřeba další transformace stranického systému a pojetí stranictví i občanství se znovu vyostřila na rozhraní 80. a 90. let. Např. R. Dahrendorf¹¹ varoval, že byrokratická hrozba může paralyzovat parlament, a označil totalitní éru za éru zbabělosti, kdy intelektuálové zradili nejen stranické hodnoty, ale i občanskou společnost. Antikultura mládeže právem protestuje proti dosavadnímu stavu a hledá život bez byrokracie a závislosti. „*Život je aktivitou a hodnotou, pro něž je občanství i bohatství pouhou podmínkou.*“

Nejhlouběji a nejdříve se o problematice transformace stranictví a občanství v Německu začalo znovu diskutovat počátkem 90. let.¹² Z této diskuze bych uvedl nejprve několik kritických postřehů: Prezident byl vlastně donucen převzít úlohu, kterou zanedbali intelektuálové, neboť se mezi politickými špičkami rozšířila tendence rozhodovat poručnický. Po roce 1989 se vše změnilo, jen ne politické strany. *Technokratické chápání politiky* ohrožuje budoucnost. Současná antipolitika je reakcí na únavu z opotřebované politiky a demokracie. Demokracie stran „hubí“ občanské samoorganizace. Jde o důležitý *přechod od stran grémií ke stranám občanů*. Zrušení bipolárního rozdělení světa nevyjasnilo povahu nových hnacích sil politiky. Vůle lidu je fiktivní, omylná a manipulovatelná. Všechny evropské demokracie jsou v etapě krize, neboť bohaté západní demokracie „*stůňou*“ *nedostatkem smyslu a orientace*. Demokracie bez demokratů rozděluje lidi na ty nahoře a dole a vede zpátky k autoritářským strukturám.

A ještě několik diskuzních hlasů o možnostech řešení některých problémů: Více přímé demokracie znamená volit myslící hlavy, nikoli stranické seznamy. Je třeba obrátit pozornost od velkých stran k velkým otázkám budoucnosti. Politika by měla podporovat výměnu argumentů, a tak umožňovat vyrovnávání zájmů. Lepší budoucnost není možná bez základní změny názorů a chování občanů. Potřebujeme diskuzi o duchovně-morálním obratu v zemi. Hlavní otázkou je, zda se podaří revitalizovat občanskou společnost. (Proto Václav Havel není na demokratickém Západě zdaleka tak osamělým běžcem jako v českém postkomunistickém prostředí.) Člověk vydaný na pospas straně se stává oportunistou. Mnohá bílá místa v hlubší demokratizaci stran mohou „vykryt“ emancipační postupy masových komunikací a občanských iniciativ. Ideologický dualismus pravice–levice už zastaral. Strany potřebují hlavně novou etiku politiky. Pozornost si zaslouží i dva nadstranické manifesty čelných intelektuálů z let 1992–1993.¹³

Některé problémy transformace stranictví a občanství u nás

Někteří naši prozíraví politici i politologové hovoří o přechodu naší současné politické situace, a tím i problémů stranictví a občanství do nové etapy. Např. Josef Zieleniec prohlásil: „*V politice končí u nás období velkých témat (ekonomická reforma, politický systém, dělení státu)... Čeká nás více přemýšlení o důvěryhodnosti než razanci... ODS se musí opírat o myšlenkový systém.*“¹⁴ Přitom však posuzuje velikost témat příliš stranicky a málo občansky. Také místopředsdkyně ČSSD K. Kořínková si sice všimla prolínání demokratických a totalitních metod uplatňování stranictví u nás, avšak připisuje ho příliš utilitárně a krátkozrace jen vládním politickým subjektům a svou stranu zařazuje do „obnošené kazajky“ klasických zájmů postindustriální společnosti. Politolog L. Brokl¹⁵ konstatuje

nevyřčený kontextuální deficit naší demokracie vůči občanské společnosti, které *nejde ani tak o moc jako o vliv*. Václav Havel delší dobu upozorňoval na uhybání předchozí vládní koalice před naplněním Ústavy a některých programových slibů i na různé morální (post-komunistické) defekty naší stranické politiky, což vzbuzovalo animozitu zejména mezi poslanci. Proto také prezident na žebříčku politické popularity už dlouhodobě zaujímá místo nejvyšší a Parlament nejnižší.

Obraz našich politických stran, který zprostředkovávají hromadné sdělovací prostředky a který se odráží ve výzkumech veřejného mínění, je *značně povrchní a rozpačitý*. Ještě v roce 1992 nedokázalo politické strany nijak posoudit 30 % dotazovaných.¹⁶ I když v roce 1993 to bylo už jen 15 %, názory těch ostatních zůstávaly značně na povrchu. ODS byla hlavně spojována s představou motoru radikální ekonomické reformy a s uplatňováním odbornosti a kritizována za neskromnost a aroganci. ODA byla vnímána spíše v obecné rovině více programově a ideologicky a kritizována za koaliční chování. ČSSD byla spojována se snahou o sociální jistoty pro obyčejné lidi a s pochybnostmi ohledně kompetentnosti a konstruktivnosti. A na KSČM téměř polovina lidí neviděla nic dobrého a většina vyhlášovala nedůvěru vůči některým jejím předákům. Výzkum o sebeposuzování stran¹⁷ okresními funkcionáři ve vztahu k centralizaci či decentralizaci ukázal, že ostatní strany připisovaly ODS krajně vyhraněné centralizační postoje a ČMSS krajně decentralizační postoje. Názory na ostatní strany různě oscilovaly kolem středu. Nepřímo lze z těchto odpovědí vydedukovat i postoj k občanským iniciativám. To, že KDS odmítla účast na výzkumu se zdůvodněním, že *ve straně teprve probíhá krystalizace názorů* a že strana udržuje kontakt s veřejností prostřednictvím hromadných sdělovacích prostředků, vystihlo patrně i *nevyzrálost politických postojů v ostatních stranách*. O labilitě naší současné stranickopolitické mentality svědčí i změny stranických „dresů“ u 1/5 předchozích parlamentních poslanců¹⁸ a *nízký stupeň důvěryhodnosti našich politiků* ve srovnání např. s novináři v poměru 35 % ku 85 %.¹⁹

Povahu našeho politického stranictví ovlivňuje převážně konzumní hodnocení změn po roce 1989 a hluboký *nezájem o mezilidské vztahy*²⁰ u starší generace, která žila převážně v komunismu. Oproti tomu mladé lidi ve věku 14–21 let naše špatné mezilidské vztahy silně zneklidňují a jen 9 % z nich zůstává k této skutečnosti lhostejných.²¹ Určité zklamání z postkomunistických defektů naší demokracie ohledně možnosti dovolat se spravedlnosti či dosáhnout splnění oprávněných požadavků pociťuje u nás kolem 95 % občanů. A touto mentalitou jsou dosud otráveni 2/3 potenciálních voličů, kteří by se nechali *ovlivnit politickými skandály*.²²

K pochopení skrytých příčin tohoto mentálního stavu mnohé napovídají některá *zjištění výzkumu o našich elitách*.²³ Ta nám ukazují, že přes 90 % naší současné ekonomické elity bylo kdysi v KSČ nebo pochází z komunistických rodin. A mezi kulturně-politickou elitou kolísá jejich počet od 48 % do 100 %. Kladněji vyzněl *výzkum o potřebnosti občanských iniciativ* u nás,²⁴ protože se 95 % dotázaných přiklonilo k názoru, že je důležité pomáhat při zlepšování života v obci. (Kolik z nich by však přiložilo ruku k dílu? Nepokračuje zde komunistická přetvářka?) Ale jen 45 % se domnívalo, že je důležité *prosazovat politiku prostřednictvím politických stran*. Ve srovnání s rokem 1992 se zvýšilo pozitivní hodnocení občanských iniciativ.

Z výše uvedeného lze vyvodit, že navyklé antagonistické postoje podle schématu přítel–nepřítel namnoze pokračují a byly jen „demokraticky“ zastřeny schématem levice–právice. Mnohé svědčí o tom, že rozpad Občanského fóra a úplný návrat k tradičnímu systému politických stran je důkazem politické nezralosti a *nepochopení nadřazenosti občanství nad stranictvím*. Proto se nelze divit tomu, že mnohá rezidua a překážky postkomunismu přeskakujeme se zavřenými očima směrem dozadu. Dlouhá cesta niterného zrání demokracie z dlouhodobé morální a výchovné transformace člověka nás teprve čeká.

Situace po volbách v České republice 1996

Volby v České republice tentokrát přinesly řadu překvapení v rozestavení i v povaze politických stran, a to zvláště v ohledu sociálně-psychologickém a antropologickém. Přitom nejde o tragická překvapení, ale spíše o málo srozumitelná a srovnatelná. Vymykají se obligátním očekáváním a zavedeným západním vzorcům.

Příznivcům nové vedoucí úlohy jedné strany (ODS) se nezamlouvá nová silná tradiční strana regulérní ústavní opozice (ČSSD) a rozsah jejího vlivu. A ambiciózním „náčelníkům“ mikrostran a sektářských politických uskupení není po chuti, že se hranice 5 % pro ně stala nepřekročitelnou bariérou. Málokdo se však zajímá o hlubší příčiny obou těchto zklamání. Jejich společné kořeny totiž sahají až do „lůna“ dosavadní české transformace, v němž se zkrřížila makrostrukturální demokratická fasádovost s mikrostrukturální autoritářskou mentalitou postkomunismu.

Tyto volby však znamenaly nepopíratelný posun směrem k demokracii v České republice, neboť ve své podstatě už nebyly jako ty minulé jistým druhem referenda o zavrženíhodnosti komunismu. Spíše v nich šlo o započetí nezbytné demokratické diferenciaci a o hledání potřebných demokratických vizí, vzorců a hodnot, jakož i prostředků k jejich realizaci. Především však z nich lze vyčíst rozhodující obrat od otázek minulých zklamání, omylů a mýtů ke kladení základů a hledání jasnějších a reálnějších perspektiv budoucnosti. Ta se značnému počtu voličů zřejmě nejednala jako dostatečně zajištěná prostým pokračováním osvědčených tržních a parlamentních vzorců a postupů dosavadní koaliční současnosti. Proslulá „neviditelná ruka trhu“ se totiž v České republice už stačila personifikovat v řadě odpudivých ekonomických skandálů a finančních machinací, ignorujících zájmy malých podnikatelů, střádalů, nastupující mladé inteligence i řadových pracujících a důchodců. Nastalo tedy přirozené tázání mnoha voličů po určitých nadosobních programových výhledech a po sociálních zárukách do budoucna.

Dalším (pro většinu komentátorů bohužel neviditelným) významným posunem na českém stranickém „trhu“ se ukázalo kvalitativně odlišné stanovisko voličů v Čechách a na Moravě. Ve většině českých regionů se ještě našla určitá většina pro Klausovu tvrdou privatizačně tržní politiku. Všechny moravské kraje se však vymkly z dominance ODS a přešly na stranu Zemanovy zvýšené péče ČSSD o sociální vztahy a jistoty na půdě pokračování všestrannější transformace. Ještě významnější politický signál vyslala Morava v těchto volbách tím, že se odvrátila od „karet“ moravských nacionalistů a separatistů a místo toho si vybrala silnou sociální „kartu“.

Další významný podpovrchový pohyb v preferencích voličů bych viděl ve výrazné polarizaci demokratické vyzrálosti typicky českých opatrnícko-kalkulačních sklonů k pozicím středu. Neboť ODS na straně pravice a ČSSD na straně levice se ve své podstatě k sobě daleko spíše přiblížily, než se od sebe vzdálily. A to navzdory předvolební rétorice a osobním averzím některých čelných představitelů. Pokud by se určité frakce v obou stranách více snažily o rozštěpení řad protivníka a možná i vlastních, než o hledání možného konsenzu a vyvážených kompromisů, nepřineslo by to pro vývoj české stranické demokracie a veřejného blaha nic dobrého. Znamenalo by to nejspíš další zklamání z integračních pokusů politiky středu a posílení dezintegračních a konfrontačních směrů a záměrů antidemokratického radikalismu.

A konečně by nemělo zůstat bez povšimnutí, že stranicky tvrdý a nekompromisní kurz ekonomické transformace, nastolený ODS a zakrývaný kamufláží sociálních sítí, si ještě tentokrát získal kupodivu více lidí starších než mladších a nadprůměrný počet dělníků a chudých lidí. To však jen poukazuje na vleklé působení mentální setrvačnosti antikomunismu v těchto vrstvách. S postupem času a s dopadem dalších negativních sociálních následků transformace budou tyto preference snadno a rychle ztraceny.

Poslední (spíše skryté) význam českých voleb se týká mezilidských vztahů a morálních hodnot. Vedle zveřejněných volebních výsledků provázely české volby také příznačné

neformální vztahy mezi politickými lídry, straníky, voliči a občany. Ty pro některé strany jakoby skončily a pro jiné vlastně pokračují jako další vyšší stupeň školy demokracie. A právě tento výsledek voleb se pro další český stranický vývoj k eventuálním mimořádným volbám může ukázat jako rozhodující.

¹ Klaus, V.: Projev na ČVUT. Brno 1994.

² Viz Plack, A.: *Wie oft wird noch Hitler besiegt?* Frankfurt a/M. 1985.

³ Viz *Kontroversen* (Sb.). Frankfurt a/M. 1992.

⁴ *Tamtéž*, s. 242.

⁵ Viz Browning, R. P.: *Interakce osobnosti a politiky*. *The Journal of Social ISSUES*, XXIV/3, s. 3.

⁶ Viz Fibich, J.: *The Post-Communist Mentality*. *Perspectives*, summer 1995.

⁷ Viz Fenner, Ch.: *Unfähig zur Reform?* Köln 1979. Viz též Fenner, Ch.: *Moderní politické strany*. Praha 1991. Viz rovněž Scheer, H.: *Parteien kontra Bürger?* München 1979.

⁸ Viz Weber, A.: *Haben wir Deutschen versagt?* Frankfurt a/M. 1982, s. 242.

⁹ Viz *tamtéž*, s. 246.

¹⁰ Viz Schelsky, H.: *Der selbstständige und der betreute Mensch*. Frankfurt a/M. 1978, s. 50–54.

¹¹ Viz Dahrendorf, R.: *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava 1991 (London 1988), s. 107, 152 a 276.

¹² Viz *Kontroversen*, cit dílo.

¹³ Viz *Weil das Land sich ändern muss*. Manifest I. Reinbek 1992. Viz též *Weil das Land Versöhnung braucht*. Manifest II. Reinbek 1993.

¹⁴ *Lidové noviny*, 8. 12. 1994.

¹⁵ Viz *Lidové noviny*, 14. 12. 1994.

¹⁶ Viz *Mladá fronta Dnes*, 26. 11. 1993.

¹⁷ Viz *Lidové noviny*, 31. 5. 1994.

¹⁸ Viz *Lidové noviny*, 29. 10. 1994.

¹⁹ Viz *Lidové noviny*, 3. 8. 1994.

²⁰ Viz *Práce*, 7. 9. 1995.

²¹ Viz *Práce*, 2. 6. 1995.

²² Viz *Zemědělské noviny*, 27. 8. 1994.

²³ Viz *Sociologické aktuality*, 9/1994.

²⁴ Viz *Zemědělské noviny*, 10. 8. 1995.